

Στο : Κ. Τσιτσελίους (επιμ.) 2006,
Η Ελληνο-Τουρκική ανταλλαγή πληθυσμών.
Αθήνα : Κριτική.

Νίκος Ανδριώτης

*Τα τελευταία χρόνια παραμονής
των μουσουλμάνων στην Κρήτη
και η αναχώρησή τους για την Τουρκία¹*

Η μουσουλμανική παρουσία στην Κρήτη καθιερώθηκε κατά κύριο λόγο με εξισλαμισμούς του γηγενούς πληθυσμού. Λίγοι μουσουλμάνοι από άλλες επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη μετά την κατάληψή της το 1669. Παράλληλα αναφέρονται κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα μικρές ομάδες μουσουλμάνων, όπως Αιθίοπες, Άραβες από την Αίγυπτο και τη Βεγγάζη, οι οποίοι κατοικούσαν κατά κύριο λόγο στο Ηράκλειο και τα Χανιά.

Η σταδιακή αποδυνάμωση της θέσης των μουσουλμάνων της Κρήτης που είχε ξεκινήσει μετά την Επανάσταση του 1821-1830 και η παράλληλη ενδυνάμωση εκείνης των χριστιανών είχε γίνει ολοφάνερη στην ύπαιθρο του νησιού ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα. Πολλοί μουσουλμάνοι εγκατέλειπαν τις εστίες τους και είτε εγκαθίσταντο στις τειχισμένες πόλεις και σε χωριά ή μετόχια που βρίσκονταν κοντά σε αυτές είτε αποδημούσαν σε άλλες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Παράλληλα, σημειώνεται σταδιακά αλλαγή στην ιδιοκτησία της γης. Πολλοί από τους μουσουλμάνους οι οποίοι εγκατέλειπαν την ύπαιθρο είχαν προηγουμένως πουλήσει τα ακίνητα αγαθά τους στους πρόθυμους να τα αγοράσουν, ακόμη και δανειζόμενοι με υψηλό τόκο, χριστιανούς.

Αρκετοί μουσουλμάνοι που είχαν μείνει στις πόλεις της Κρήτης οργανώθηκαν σε θρησκευτικές εταιρείες και οργανώσεις εμπνεόμενες από πανισλαμιστικά ιδεώδη με μοχλό πίεσης το μουσουλμανικό υποπρολεταριάτο των κρητικών πόλεων. Είναι αυτοί που δημιουργούσαν σε κάθε ευκαιρία ταραχές στις πόλεις, επιδίδονταν σε βίαιες πράξεις κατά χριστιανών και δεν φοβόντουσαν ακόμη και να εκφράσουν την αντίθεσή τους σε προσπάθειες των οθωμανικών αρχών να κατευνάσουν τα οξυμμένα πνεύματα.

Κατά την τελευταία δεκαετία πριν από την αποχώρηση του τουρκικού στρατού (1889-1898) η προσπάθεια ιδιοποίησης της γης από τους χριστιανούς εντάθηκε. Το κύριο χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου ήταν οι συστηματικές και εκτεταμένες καταστροφές σπιτιών και καλλιεργειών που ανήκαν κατά κύριο λόγο σε μουσουλμάνους. Για τις δύο επαναστάσεις, του 1889 και του 1896-1898, διαθέτουμε λεπτομερείς καταγραφές των ζημιών, είτε κατά οικισμό είτε κατά επαρχία, κυρίως από την ανατολική Κρήτη, η οποία υπέστη τις μεγαλύτερες καταστροφές.²

Κατά τη διάρκεια της τελευταίας επανάστασης του 1896-1898 ο συστηματικός χαρακτήρας των καταστροφών σπιτιών και καλλιεργειών, κυρίως στην περιφέρεια του Ηρακλείου, αλλά και στη μέχρι τότε απρόσβλητη από παρόμοιες ενέργειες Σητεία, θα οδηγήσει στην εκδίωξη των μουσουλμάνων από την ύπαιθρο. Το καλοκαίρι του 1896 σημειώθηκαν σοβαρά επεισόδια στην ύπαιθρο της διοίκησης Ηρακλείου. Έξι μήνες αργότερα έλαβε χώρα και η μαζική εξόντωση μουσουλμάνων στην επαρχία της Σητείας. Τα θύματα ανήλθαν περίπου σε 850.³ Τον Ιανουάριο του 1897 εκδιώχθηκαν επίσης από τις εστίες τους οι μουσουλμάνοι της επαρχίας Σελίνου, ενώ το Μάρτιο χριστιανοί επιτέθηκαν στην Ιεράπετρα και τη Σπιναλόγκα, όπου βρίσκονταν συγκεντρωμένοι μου-

σουλμάνοι. Η τελευταία αντίδραση των μουσουλμάνων έλαβε χώρα στο Ηράκλειο, όπου στις 25 Αυγούστου 1898 ο μουσουλμανικός όχλος θανάτωσε 300 περίπου χριστιανούς και 17 Άγγλους στρατιώτες, γεγονός που αποτέλεσε τον καταλύτη για την αποχώρηση του τουρκικού στρατού και την εγκαθίδρυση του καθεστώτος της Αυτονομίας.

Τη δεκαετία 1889-1898 οι περισσότεροι μουσουλμάνοι της υπαίθρου εγκατέλειψαν τις εστίες τους και τμήμα της περιουσίας τους περιήλθε στους χριστιανούς, είτε με αγορά είτε με καταπάτηση. Ακόμη και περιορισμένα κεφάλαια έδιναν τη δυνατότητα σε έναν χριστιανό μικροϊδιοκτήτη να μεγαλώσει την περιουσία του, καθώς το τμήμα των ακινήτων προσδιοριζόταν από τη ρευστότητα της μεταβατικής αυτής εποχής⁴ και μάλλον οι συστηματικές καταστροφές των μουσουλμανικών ακινήτων συνδέονται με αυτή τη διαδικασία⁵ (Μαργαρίτης, 2001: 108).

Αποτέλεσμα των παραπάνω ήταν ο μουσουλμανικός πληθυσμός της Κρήτης να μειωθεί στο μισό, συγκεκριμένα κατά 53,7% από το 1881 έως το 1900 (έτη κατά τα οποία διενεργήθηκαν επίσημες απογραφές στην Κρήτη). Ο μουσουλμανικός πληθυσμός των τριών μεγάλων πόλεων (Ηρακλείου, Χανίων, Ρεθύμνου) μειώθηκε λιγότερο, μόλις κατά 13%. Το 1900 οι μουσουλμάνοι αποτελούσαν ακόμη την πλειονότητα στις πόλεις του Ηρακλείου και του Ρεθύμνου.⁶ Ο αγροτικός μουσουλμανικός πληθυσμός όμως γνώρισε δραματική μείωση, κατά 83,5%. Αν μάλιστα εξαιρέσουμε τις μικρές πόλεις της Σητείας και της Ιεράπετρας, τα οχυρά της Σούδας και της Σπιναλόγκας και ορισμένους κοντινούς προς τις τρεις μεγάλες πόλεις οικισμούς, όπου ο μουσουλμανικός πληθυσμός το 1900 σημείωσε μικρή μείωση ή ακόμη, σε κάποιες περιπτώσεις, διατηρήθηκε στα επίπεδα του 1881, τότε η μείωση αποδεικνύεται ακόμη μεγαλύτερη.⁷ Οι

επιπτώσεις ήταν περισσότερο εμφανείς στην ύπαιθρο της ανατολικής Κρήτης, όπου άλλωστε βρίσκονταν οι περισσότεροι οικισμοί στους οποίους υπερερούσαν πληθυσμιακά οι μουσουλμάνοι,⁹ ενώ η ύπαιθρος στη δυτική Κρήτη επηρεάστηκε λιγότερο.¹⁰

Το μεγαλύτερο μέρος των μουσουλμάνων αναχώρησε από την Κρήτη τα έτη 1898 και 1899 με προορισμό τη Σμύρνη και τα παράλια της Μικράς Ασίας, τη Ρόδο και την Κω, τη Συρία, τα παράλια της βορείου Αφρικής και άλλες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στη συνέχεια η αναχώρησή τους γινόταν με βραδύτερους ρυθμούς, ενώ μικρός αριθμός μουσουλμάνων επέστρεψε αργότερα στην Κρήτη. Εκτός από αυτούς που οικειοθελώς εγκατέλειψαν την Κρήτη, υπήρξαν και κάποιοι που απελάθηκαν.¹⁰

Το νέο καθεστώς της Κρητικής Πολιτείας διακήρυξε «την ισότητα και την ισονομία» για τους μουσουλμάνους, συμπληρώνοντας όμως ότι, εφόσον αυτοί προτιμούσαν να αναχωρήσουν, θα είχαν κάθε διευκόλυνση.¹¹ Στο ίδιο πλαίσιο δόθηκε η δυνατότητα στους μουσουλμάνους οι οποίοι θα παλιννοστούσαν στις εστίες τους να αποκτήσουν ξανά τα κτήματά τους, εφόσον τα κατείχαν μέχρι την έναρξη των ταραχών.¹² Η θέση των μουσουλμάνων όμως ήταν πλέον δυσχερής, αφού είχαν αφοπλιστεί, ενώ οι χριστιανοί διατηρούσαν ακόμη τα όπλα τους (Πεπονάκης, 2001). Οι εκπρόσωποι των Μεγάλων Δυνάμεων στην Κρήτη –εγγυητές του νέου καθεστώτος– «ανελάμβανον να εξασφαλίσωσι τους Μουσουλμάνους κατοίκους».¹³ Το ποσοστό συμμετοχής των μουσουλμάνων στα όργανα διοίκησης και την Κρητική Βουλή ήταν αρκετά υψηλό συγκριτικά με το ποσοστό τους επί του συνολικού πληθυσμού.¹⁴ Σύμφωνα με το Σύνταγμα του 1899 (άρθρο 108), μουσουλμάνοι θα διορίζονταν για οκτώ έτη σε δημόσια αξιώματα, ακόμη και αν δεν είχαν επαρκή

γνώση της Ελληνικής. Το Σύνταγμα καθιέρωνε επίσης τη θρησκευτική ελευθερία, ενώ ειδικοί νόμοι ρύθμιζαν την οργάνωση της μουσουλμανικής κοινότητας¹⁵ και την εκπαίδευση των μουσουλμανοπαίδων.¹⁶ Στην επίτευξη καλύτερων συνθηκών για τους μουσουλμάνους καθοριστική στάθηκε και η συμβολή του Ελευθέριου Βενιζέλου.

Μετά την εδραίωση του αισθήματος ασφάλειας κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα κάποιοι μουσουλμάνοι επέστρεψαν στις εστίες τους, κυρίως στις επαρχίες Μονοφατσίου, Πεδιάδας και Σητείας,¹⁷ ενώ στις άλλες επαρχίες ο μουσουλμανικός πληθυσμός γνώρισε περαιτέρω συρρίκνωση. Η ειρηνική συνύπαρξη χριστιανών και μουσουλμάνων σε αυτή την περίοδο μας έχει παραδοθεί κυρίως μέσα από λογοτεχνικά κείμενα¹⁸, αλλά και από προφορικές μαρτυρίες τόσο χριστιανών όσο και μουσουλμάνων.

Παρά τη θεσμική κατοχύρωση των δικαιωμάτων της μουσουλμανικής μειονότητας και παρά την επιθυμία αρκετών χριστιανών πολιτικών για ειρηνική συμβίωση, οι συγκρούσεις μεταξύ των δύο κοινοτήτων ήταν συχνές, οφειλόμενες άλλοτε σε τοπικές αντιθέσεις και άλλοτε σε όξυνση των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Το καλοκαίρι του 1905 αναφέρονται επιθέσεις σε μουσουλμάνους του Ηρακλείου και του Ρεθύμνου,¹⁹ οι οποίες ίσως να συνδέονταν με την ένταση που επικράτησε κατά τη διάρκεια της επανάστασης στο Θέρισο. Τον Αύγουστο του 1909 οι χριστιανοί κάτοικοι του Ρεθύμνου αποφάσισαν την κήρυξη μποϊκοτάζ κατά των μουσουλμανικών καταστημάτων της πόλης (Κοκκινάκης, 2002: 128-129). Το Μάιο του 1910 η χριστιανική πλειοψηφία στη Συνέλευση των Κρητών απαίτησε οι μουσουλμάνοι πληρεξούσιοι να ορκιστούν στο όνομα του βασιλιά της Ελλάδος. Σε αντίδραση το κομιτάτο των Νεότουρκων οργάνωσε μποϊκοτάζ ελληνικών προϊόντων σε λιμάνια της Οθωμανικής

Αυτοκρατορίας, διώξεις χριστιανών, απελάσεις Ελλήνων υπηκόων και σχημάτισε σώμα εθελοντών για πόλεμο κατά της Ελλάδας. Ύστερα από έντονες παρεμβάσεις των αντιπροσώπων των Μεγάλων Δυνάμεων, στα τέλη Ιουνίου η Συνέλευση υποχώρησε και δέχτηκε τους μουσουλμάνους πληρεξούσιους χωρίς ορκωμοσία (Γαρδίκια-Κατσιαδάκη, 2001: 72-73). Τον Απρίλιο και το Μάιο του 1911 συγκροτήθηκαν συλλαλητήρια στις πόλεις του νησιού με αφορμή την αποστολή για πρώτη φορά καδήδων από την Κωνσταντινούπολη. Τον ίδιο μήνα, το Μάιο, οι μουσουλμάνοι απείχαν από τις δημοτικές εκλογές του Ηρακλείου, γιατί ο μουσουλμάνος υποψήφιος δήμαρχος Ηρακλείου βλέποντας ότι δεν είχε ελπίδες να εκλεγεί, αφού οι χριστιανοί είχαν κοινό υποψήφιο, απέσυρε την υποψηφιότητά του.²⁰

Στη συνέχεια οι μουσουλμάνοι υπέστησαν διώξεις στις αρχές του 1912, καθώς βρίσκονταν σε εξέλιξη οι προσπάθειες των χριστιανών να προχωρήσουν στην de facto ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα με την αποστολή Κρητών βουλευτών στην Αθήνα. Περιορισμένης έκτασης επεισόδια σημειώθηκαν και στις αρχές του 1913 με αφορμή τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο.²¹

Εκτός από τις περιόδους έντασης μεταξύ των δύο κοινοτήτων υπήρξαν και άλλες διεργασίες που αποδυνάμωσαν τη θέση των μουσουλμάνων, ιδιαίτερα μετά το 1905.²² Το 1903 αποφασίστηκε η έξωση των μουσουλμάνων από το οχυρωμένο νησί της Σπιναλόγκας προκειμένου να εγκατασταθούν εκεί οι λεπροί, παρ' ότι ο χώρος δεν ήταν ο καταλληλότερος για το σκοπό αυτό.²³ Το ποσοστό της συμμετοχής τους στην Κρητική Βουλή περιορίστηκε στο μισό,²⁴ ενώ απομακρύνθηκαν, άλλοτε οικειοθελώς και άλλοτε όχι, από τα περισσότερα αξιώματα τα οποία κατείχαν. Ο αυξανόμενος εθνικισμός των χριστιανών Κρητών επέβαλλε στην έναρξη της κάθε

βουλευτικής περιόδου την ψήφιση από τη χριστιανική πλειοψηφία της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα. Όπως ήταν φυσικό, τα ψηφίσματα αυτά συναντούσαν την έντονη αντίδραση των μουσουλμάνων βουλευτών, αλλά και διαμαρτυρίες εκ μέρους των προξένων των Μεγάλων Δυνάμεων.²⁵ Το Σεπτέμβριο του 1908 η Βουλή των Κρητών ανακηρύχθηκε «Συνέλευσις των Ελλήνων εν Κρήτη» και το καθεστώς από «αρμοστειακό» έγινε «ενωτικό» ή «πραγματικό». Οι συνεχείς παρεμβάσεις των αντιπροσώπων των Μεγάλων Δυνάμεων δεν πετύχαιναν παρά κάποιες παροδικές υφέσεις μέχρι την οριστική ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα στα τέλη του 1913.

Βλέποντας ότι η θέση τους επιδειωνόταν, μουσουλμάνοι που είχαν παραμείνει στο νησί με επικεφαλής βουλευτές τους στην Κρητική Συνέλευση, σε συνεργασία με ομοθρήσκους τους οι οποίοι είχαν εγκατασταθεί σε οθωμανικά εδάφη, ίδρυσαν στην Κωνσταντινούπολη τη μυστική «Κρητική Επιτροπή» με κύρια επιδίωξη την επανένταξη της Κρήτης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (Djinguiz, 1909· Porovic, 1986).

Εντάσεις μεταξύ των δύο θρησκευτικών στοιχείων σημειώθηκαν και μετά την ενσωμάτωση της Κρήτης στην Ελλάδα. Το 1914 παρατηρήθηκε ρεύμα αναχώρησης μουσουλμάνων από την Κρήτη, αν και σε μικρότερη έκταση από το ανάλογο ρεύμα που σημειώθηκε σε περιοχές της ελληνικής Μακεδονίας, τη Σερβία και τη Βουλγαρία. Η εν συνεχεία εξέλιξη των γεγονότων όμως δεν θα αφήσει ανεπηρέαστη τη ζωή των μουσουλμάνων της Κρήτης και τα διαστήματα ηρεμίας δεν θα είναι παρά διαλείμματα σε περιόδους εντάσεων και ανασφάλειας για τους μουσουλμάνους σε όλη την Ελλάδα. Στην Κρήτη από το 1914 έως και το 1917 έφθασαν χριστιανοί πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία, γεγονός που δημιουργούσε περαιτέρω εντάσεις στις σχέσεις χρι-

στιανών και μουσουλμάνων του νησιού.²⁶ Στις βουλευτικές εκλογές το Μάιο του 1915 έγιναν σοβαρά επεισόδια στο Ηράκλειο μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων με αρκετούς τραυματίες.²⁷ Μετά την είσοδο της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, το καλοκαίρι του 1917, στο αντίπαλο στρατόπεδο από εκείνο στο οποίο βρισκόταν η Οθωμανική Αυτοκρατορία από το 1914, προέκυψαν νέα προβλήματα με εντονότερο εκείνο της στράτευσης των μουσουλμάνων. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία υπέγραψε ανακωχή τον Οκτώβριο του 1918, οι «ειρηνικές» όμως ημέρες για τους μουσουλμάνους της Ελλάδας δεν κράτησαν πολύ, καθώς μισό περίπου χρόνο αργότερα, το Μάιο του 1919, ελληνικά στρατεύματα αποβιβάστηκαν στη Σμύρνη. Μουσουλμάνοι που είχαν διατηρήσει την ελληνική υπηκοότητα και επρόκειτο να στρατευθούν επέλεξαν την ανυποταξία, μέχρις ότου τους δόθηκε η δυνατότητα να απαλλαγούν από τη στρατιωτική υπηρεσία.

Παρ' όλα αυτά δεν έλειπαν και εκδηλώσεις προσέγγισης μεταξύ των δύο αλλόθρησκων «συγκατοίκων». Με αφορμή τον εορτασμό του μπαϊραμιού τον Ιούνιο του 1920 στην πόλη του Ηρακλείου εκφράζονται έπαινοι για τη νομιμοφροσύνη των μουσουλμάνων και τονίζονται οι αγαθές σχέσεις μεταξύ των δύο στοιχείων.²⁸ Επιφανή μέλη των μουσουλμανικών κοινοτήτων των πόλεων πρόσφεραν οικονομική ενίσχυση για τους χριστιανούς πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία τόσο κατά τον πρώτο διωγμό²⁹ όσο και μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή³⁰. Συχνά οι μουσουλμάνοι αναφέρονταν από τον κρητικό Τύπο ως «συμπατριώται» και «συμπολίται»³¹ και μέχρι την αναχώρησή τους αντιμετωπίστηκαν με ιδιαίτερη συμπάθεια.³² Στην ύπαιθρο όμως τα πράγματα δεν κυλούσαν τόσο ομαλά, και αρκετοί μουσουλμάνοι κατά τη διάρκεια του ελληνοτουρκικού πολέμου αναγκάστηκαν να εγκα-

ταλείψουν τα χωριά τους και να καταφύγουν στις πόλεις, όπου εγκαταστάθηκαν προσωρινά σε μεγάλα σπίτια που ανήκαν σε μουσουλμάνους ιδιώτες ή σε τζαμιά.

Παρά τα προβλήματα που είχαν κατά διαστήματα αντιμετωπίσει όσοι μουσουλμάνοι είχαν απομείνει στην Κρήτη από το 1898 έως και το 1922³³ δεν πίστευαν ότι θα έλθει κάποια στιγμή κατά την οποία θα εγκαταλείψουν οριστικά το νησί τους.³⁴ Ωστόσο, σύμφωνα με τη Σύμβαση Ανταλλαγής της Λοζάνης, η οποία υπογράφηκε στις 30 Ιανουαρίου 1923, οι μουσουλμάνοι Έλληνες υπήκοοι έπρεπε μέσα σε ένα ορισμένο διάστημα να αναχωρήσουν αναγκαστικά για την Τουρκία. Για την προετοιμασία και την πραγματοποίηση της αναχώρησης των μουσουλμάνων της Κρήτης δημιουργήθηκαν δύο υποεπιτροπές ανταλλαγής, η μία με έδρα τα Χανιά και η άλλη το Ηράκλειο. Το έργο των επιτροπών αυτών επικουρούσε κατά τόπους βοηθητικές επιτροπές, καθώς και η ηγεσία των μουσουλμανικών κοινοτήτων στις πόλεις του νησιού.³⁵ Οι ανταλλάξιμοι έπρεπε να εφοδιαστούν με ειδικό πιστοποιητικό από τις δύο παραπάνω υποεπιτροπές στο οποίο θα είχε καταγραφεί η αξία της ακίνητης περιουσίας που είχαν εγκαταλείψει. Όσο για την κινητή περιουσία τους ή θα τη συναποκόμιζαν κατά την αναχώρησή τους ή θα την πουλούσαν ή θα την εγκατέλειπαν, και αυτή θα εκτιμάτο με τον ίδιο τρόπο, όπως και η ακίνητη.³⁶ Επετράπη η αναχώρηση και μεμονωμένα,³⁷ εκτός από τους «στρατεύσιμους» μουσουλμάνους 18-50 ετών.³⁸ Αρκετοί από αυτούς προσπάθησαν να φύγουν παράνομα από την Κρήτη με ιστιοφόρα,³⁹ κάποτε μάλιστα μεταμφιεσμένοι σε Τούρκους αιχμαλώτους.⁴⁰

Η διαδικασία της αναχώρησης ξεκίνησε τον Αύγουστο του 1923⁴¹ και ολοκληρώθηκε τον Αύγουστο του επόμενου χρόνου.⁴² Η προθεσμία που είχε οριστεί για την ολοκλήρωση της αναχώρησης των μουσουλμάνων ήταν η 1η Μαΐου 1924

και από την ημέρα εκείνη η ακίνητη περιουσία τους έπρεπε να περιέλθει στο δημόσιο, προκειμένου να διατεθεί για την αποκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων. Καθώς αρκετοί ανταλλάξιμοι, κυρίως στο Ηράκλειο, δεν είχαν αναχωρήσει «προφασισζόμενοι διαφόρους αιτίας», με ανακοίνωση της νομαρχίας Ηρακλείου προσκλήθηκαν «οι ανταλλακτέοι Μουσουλμάνοι» να εκκενώσουν μέχρι τις 17 Ιουνίου τα σπίτια που κατείχαν.⁴³ Οι μουσουλμάνοι αναχώρησαν με ειδικά ναυλωμένα ατμόπλοια, τουρκικά και ελληνικά.⁴⁴

Από την Κρήτη αναχώρησαν συνολικά 23.021 μουσουλμάνοι, 14.277 από την ανατολική Κρήτη (τομέας ευθύνης της υποεπιτροπής ανταλλαγής Ηρακλείου) και 8.744 από τη δυτική (τομέας ευθύνης της υποεπιτροπής ανταλλαγής Χανίων).⁴⁵ Κάποιοι μουσουλμάνοι προσπάθησαν να εξαιρεθούν από την Ανταλλαγή, άλλοτε επιτυχώς και άλλοτε όχι (Τζεδάκη-Αποστολάκη, 2001). Αρκετοί από αυτούς το κατόρθωσαν παίρνοντας την ιταλική υπηκοότητα.⁴⁶ Σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920 υπήρξαν αντιδράσεις για το ζήτημα αυτό, κυρίως από την πλευρά των Μικρασιατών προσφύγων, οι οποίοι ήταν και οι άμεσα θιγόμενοι.⁴⁷ Το 1928 απογράφηκαν 197 μουσουλμάνοι στην Κρήτη, 175 στα Χανιά, 20 στο Ηράκλειο και 2 στην Ιεράπετρα.⁴⁸ Απογράφηκαν επίσης 565 Τούρκοι υπήκοοι έναντι 1.478 το 1920, στην πλειονότητά τους κάτοικοι των δήμων Ηρακλείου, Χανίων και Ρεθύμνου.⁴⁹

Οι κυριότεροι τόποι εγκατάστασης των μουσουλμάνων της Κρήτης ήταν το Αίβαλί, ο Τσεσμές, το Αδραμύττιο, τα Βουρλά, η Φώκαια και τα Καράμπουρνα. Σήμερα αρκετοί Τουρκοκρητικοί δεύτερης και τρίτης γενιάς ζουν στη Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη. Ακόμη και σήμερα πολλοί από αυτούς εξακολουθούν να χρησιμοποιούν την κρητική διάλεκτο και να νοσταλγούν την «κρητική πατρίδα».

Πίνακας: Ο πληθυσμός της Κρήτης

Έτος	Σύνολο	Μουσουλμάνοι	%
1881	279.165	73.234	26,2
1900	303.543	33.496	11
1911	336.151	27.852	8,3
1920	346.584	22.999	6,6

Σημειώσεις

1. Το κείμενο αυτό βασίζεται στο άρθρο Ν. Ανδριώτης, 2004.
2. Το καλοκαίρι του 1896 105 μουσουλμανικά χωριά, κατοικούμενα αποκλειστικά ή κυρίως από μουσουλμάνους, στην περιφέρεια του Ηρακλείου πυρπολήθηκαν ή με άλλο τρόπο καταστράφηκαν από τους χριστιανούς. ("Note des villages habités exclusivement par des Turcs et brûlés ou détruits par les insurgés Chrétiens dans les troubles de 1896 jusqu' au 15 Septembre". Ιστορικό Μουσείο Κρήτης [IMK], Αρχείο Γ. Μισσοτάκη, φάκ. 1β, έγγρ. 285ξ.) Σε 195 χωριά κάηκαν ή καταστράφηκαν 1.595 χριστιανικές οικίες και 5.209 μουσουλμανικές. ("Liste par provinces des habitations chrétiennes et musulmanes brûlées ou détruites pendant les troubles de 1896". IMK, Αρχείο Γ. Μισσοτάκη, φάκ. 1β, έγγρ. 283.)
3. Biliotti προς μαρκήσιο Salisbury, Χανιά 20 Ιουλίου 1897. *Turkey No 3 (1898). Further correspondence respecting the affairs of Crete*, Λονδίνο χ.χ., σ. 81-83, όπου κατάλογος με αριθμό θυμάτων κατά οικισμό. Αναφέρονται συνολικά 851, από τα οποία 458 «άρρενες» και 393 «θήλεις». Σε κατάλογο θυμάτων κατά χωριό που βρίσκεται στα αρχεία του ρωσικού υποπροξενείου αναφέρονται 916 θύματα (IMK, Αρχείο Γ. Μισσοτάκη, φάκ. 2α, έγγρ. 148). Ελληνικές πηγές αναφέρουν 800-850 θύματα, ενώ οι τουρκικές

αρχές στην αρχή έκαναν λόγο για 2.500 νεκρούς, γρήγορα όμως τους περιόρισαν στους μισούς (*Turkey No 10 [1897]. Further correspondence respecting the affairs of Crete*, Λονδίνο χ.χ., σ. 82-83). Βλ. και Ε. Αγγελάκης, *Απομνημονεύματα 1856-1906*, Αθήνα 2004, σ. 186-229.

4. «Υπάρχουσι πλείστοι οίτινες επιθυμούσι τον διά βίας εκπατρισμόν των Οθωμανών διά να αγοράσωσιν αντί ευτελούς τιμής τας περιουσίας των. Η επιθυμία δ' αυτή δεν τοις εγεννήθη τώρα μόνον, αλλά από πολλών ετών και δη μετά την κάθοδον της Α.Β.Υ. του Πρίγκηπος Γεωργίου οπότε φεύγοντες πλείστοι Οθωμανοί εγκατέλειπον τας περιουσίας των, τας οποίας και επώλησαν αντί ευτελεστάτης τιμής» (Ο διοικητής της Μοιραρχίας Ηρακλείου Ν. Νικηφοράκης προς τον Αρχηγό της Χωροφυλακής στα Χανιά, Ηράκλειο 1η Φεβρουαρίου 1913. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Στεφάνου Δραγούμη, φάκ. 94/3, έγγρ. 108α).

5. Η διαδικασία αυτή συνεχίστηκε και μετά την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, παρά τις διαδοχικές απαγορεύσεις των δικαιοπραξιών στις Νέες Χώρες. Οι συχνές αλλαγές των σχετικών διατάξεων επέτρεψαν τη νομιμοποίηση ιδιοκτησιών που είχαν προέλθει από καταπάτηση ή από συμβόλαια χωρίς νομική κάλυψη. Μια μελέτη για την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων στην Κρήτη ίσως μας έδειχνε ότι αρκετά μουσουλμανικά κτήματα, ακόμη και ανταλλάξιμα, τα οποία όφειλαν να έχουν δοθεί στους Μικρασιάτες πρόσφυγες δεν κατέληξαν ποτέ σ' αυτούς.

6. Το ποσοστό των μουσουλμάνων στις πόλεις θα παραμείνει μέχρι την αναχώρησή τους υψηλό: το 46,2% του συνολικού αστικού πληθυσμού το 1900, το 33,7% το 1911 και το 23,8% το 1920.

7. Στις 12 από τις 20 επαρχίες της Κρήτης σημειώθηκε μείωση του μουσουλμανικού πληθυσμού μεγαλύτερη από 90%. Η περιοχή που δοκιμάστηκε περισσότερο ήταν η επαρχία Μονοφατισίου, η μόνη στην οποία οι μουσουλμάνοι ήταν περισσότεροι από τους χριστιανούς σύμφωνα με την απογραφή του 1881.

8. Από τους 165 οικισμούς οι οποίοι το 1881 ήταν αμιγώς ή κατά πλειονότητα μουσουλμανικοί 45 οικισμοί εγκαταλείφθηκαν μόνιμα ή προσωρινά και 96 απώλεσαν πάνω από τον μισό πληθυσμό τους από το 1881 έως το 1900. Οι οικισμοί δηλαδή που επηρε-

άστηκαν σε μεγάλο βαθμό αποτελούσαν το 85,5% των οικισμών στους οποίους υπερερούσαν οι μουσουλμάνοι το 1881.

9. Από τους 79 οικισμούς οι οποίοι το 1881 ήταν αμιγώς ή κατά πλειονότητα μουσουλμανικοί 15 οικισμοί εγκαταλείφθηκαν μόνιμα ή προσωρινά, ενώ αρκετοί από τους υπόλοιπους έχασαν μεγάλο μέρος του πληθυσμού τους.

10. Μεταξύ άλλων. Κρητικών ή μη, απελάθηκαν το 1898 και το 1899 146 μουσουλμάνοι από τη Γαλλική Χωροφυλακή και άλλοι 20 από την Κρητική Χωροφυλακή (*Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τεύχ. Β', φύλλ. 23 [Χανιά 15-4-1901]).

11. Προκήρυξη από τα Χανιά του πρίγκηπα Γεωργίου προς τους Οθωμανούς του Ηρακλείου στις 29 Δεκεμβρίου 1898 (ΙΜΚ, Αρχείο Γ. Μισσοτάκη, φάκ. 3γ, έγγρ. 582).

12. Διάταγμα Περί Εγκαταστάσεως εις τα Κτήματά των των εις τας Επαρχίας Παλιννοστούντων Μουσουλμάνων (αρ. νόμου 60) της 13ης Αυγούστου 1899 (*Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής πολιτείας* αρ. 69, 18 Αυγούστου 1899).

13. *Κοινοποιήσις των Ναυάρχων* προς τους κατοίκους της Κρήτης, Σούδα 4 Νοεμβρίου 1898 (ΙΜΚ, Αρχείο Γ. Μισσοτάκη, φάκ. 3γ, έγγρ. 584). Όταν δέκα χρόνια αργότερα, το καλοκαίρι του 1908, ανακοινώθηκε η αποχώρηση των διεθνών στρατευμάτων από την Κρήτη σε ένα χρόνο, οι μουσουλμάνοι στις πόλεις του νησιού έσπευσαν να αγοράσουν όπλα πιστεύοντας ότι «δεν θα είχε δυνατόν να είναι ασφαλείς». Βλ. Συνεδρίαση της 6ης Ιουνίου 1908 (*Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής των Κρητών του 1908 [Της Τακτικής Συνόδου]*, Χανιά 1911, σ. 78-79).

14. Το ποσοστό των μουσουλμάνων επί του συνολικού πληθυσμού της Κρήτης ήταν 11% σύμφωνα με την απογραφή του 1900.

15. Διάταγμα Περί Ειδικού Νόμου της Μουσουλμανικής Κοινότητας (αρ. νόμου 145) της 23ης Μαρτίου 1900 (*Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, αρ. 15, 29 Μαρτίου 1900). Νόμος 434 Περί Ειδικού Νόμου της Μουσουλμανικής Κοινότητας της 30ής Αυγούστου 1901 (*Στο ίδιο*, έτος Β', αρ. 69, 12 Σεπτεμβρίου 1901). Βλ. επίσης τροποποιήσεις το 1907 (αρ. νόμου 727) και το 1908 (αρ. νόμου 800) (*Στο ίδιο*, έτος Θ', αρ. 76, 7 Δεκεμβρίου 1907 και έτος Ι', αρ. 41, 18 Αυγούστου 1908).

16. Το κεφάλαιο Κ' «Περί Μουσουλμανικών Σχολείων» του Νόμου 82 Περί οργανισμού της Δημοσίας Εκπαιδύσεως (*Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, αρ. 86, 2 Οκτωβρίου 1899, σ. 10-11). Διάταγμα αρ. 112 Των εν τοις Μουσουλμανικοίς Σχολείοις και Παρθεναγωγείοις Εισακτέων Διδακτικών Βιβλίων της 30ής Σεπτεμβρίου 1901 (*Στο ίδιο*, έτος Β', αρ. 78, 5 Οκτωβρίου 1901). Διάταγμα αρ. 9 Περί Αναλυτικού και Ωρολογίου Προγράμματος των Μουσουλμανικών Δημοτικών Σχολείων και Παρθεναγωγείων της 28ης Ιανουαρίου 1902 (*Στο ίδιο*, έτος Δ', αρ. 5, 4 Φεβρουαρίου 1902). Διάταγμα αρ. 42 Περί Εξετάσεως Μουσουλμάνων Διδασκάλων και Διδασκαλισσών της 7ης Μαΐου 1902 (*Στο ίδιο*, αρ. 20, 11 Μαΐου 1902).

17. Στην απογραφή του 1911 απογράφονται σε σύγκριση με αυτήν του 1900 1.820 περισσότεροι μουσουλμάνοι στην επαρχία Μονοφατσίου, 308 στην επαρχία Πεδιάδας και 129 στην επαρχία Σητείας.

18. Βλ. κυρίως Π. Πρεβελάκης, *Το Χρονικό μιας Πολιτείας*: Έ. Αλεξίου, «Η βρύση του Μπραήμ-Μπαμπά», στο *Υπολείμματα επαγγέλματος*, και Α. Νενεδάκης, *Οι Βουκέφαλοι*. 1922.

19. Τηλεγράφημα των προξένων της Μ. Βρετανίας, της Ρωσίας, της Γαλλίας και της Ιταλίας προς τη μουσουλμανική κοινότητα Ηρακλείου (Ιούλιος 1905) (το ίδιο στάλθηκε και σε εκείνη του Ρεθύμνου) (IMK, Αρχείο Γ. Μισσοτάκη, φάκ. 10β, έγγρ. 135). Βλ. και σχετική συζήτηση στη Βουλή των Κρητών την 1η Ιουλίου 1905 (*Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής των Κρητών. Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τεύχ. Δ', σ. 171-174, και *Επίσημα Πρακτικά της Βουλής των Κρητών. Σύνοδος Γ' 1905*, Χανιά 1905, σ. 29 και 46-47).

20. IMK, Αρχείο Γ. Μισσοτάκη, φάκ. 16α, έγγρ. 24 και φάκ. 16β, έγγρ. 98-100. Βλ. και *Ελπίς*, 5-5-1911. Μέχρι το Μάρτιο του 1911 δήμαρχος Ηρακλείου ήταν ο μουσουλμάνος Μουσταφά βέης Δεληαχμετάκης.

21. Κατά τη διάρκεια της πολιορκίας των Ιωαννίνων και κυρίως με αφορμή τους πανηγυρισμούς για την κατάληψη της πόλης προξενήθηκαν ζημιές σε καταστήματα μουσουλμάνων στις πόλεις του νησιού, επιχειρήθηκε η μετατροπή τζαμιών σε ναούς και φο-

νεύτηκαν τρεις μουσουλμάνοι στην ύπαιθρο του Ηρακλείου (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Στεφάνου Δραγούμη, φάκ. 94/3, έγγρ. 97, 100-104, 109, 120-142). Από τη Γενική Διοίκηση έγιναν προσπάθειες για περιορισμό των επεισοδίων, ενώ οι θρησκευτικές αρχές των χριστιανών απηύθυναν εκκλήσεις για αποτροπή αξιόποινων πράξεων κατά των μουσουλμάνων (*Εφημ. Ίδη*, 6-2-1913, και Αρχείο Στεφάνου Δραγούμη, ό.π., έγγρ. 143).

22. «Από της επαναστάσεως του Θερίσσου και εντεύθεν το εν Κρήτη μουσουλμανικόν στοιχείον αδυνατεί να μεταβή εις τα εν ταις επαρχίαις και τοις Δήμοις κτήματά του, όπως διαμείνη εκεί ασφαλώς και διαρκώς, αλλά κατοικεί εις τας πόλεις και εις τα περιχώρα και καταθλίβεται υπό μεγάλη αθλιότητα». Μετάφραση από την εφημερίδα *Ιστικπάλ* [Istikbal] Χανίων άρθρου του Φεβρουαρίου του 1913 (Αρχείο Στεφάνου Δραγούμη, ό.π., έγγρ. 147).

23. Νόμος 463 Περί εγκατάστασεως των εν Κρήτη λεπτρών της 30ής Μαΐου 1903 (*Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τεύχ. Α', φύλλ. 25 [7 Ιουνίου 1903]). Η έξωση των μουσουλμάνων πραγματοποιήθηκε τον Οκτώβριο του 1904.

24. Το 1907 οι βουλευτές ήταν 57 χριστιανοί και 8 μουσουλμάνοι, ενώ το 1908 114 χριστιανοί και 16 μουσουλμάνοι. Δηλαδή από το 26,6% το 1899 το ποσοστό τους περιορίστηκε στο 12,3% το 1907 και το 1908.

25. «Ενωτικά» ψηφίσματα κατατέθηκαν στη Βουλή των Κρητών τον Απρίλιο του 1905, τον Ιούνιο του 1906, τον Ιούλιο του 1907 και το Μάιο του 1908.

26. Βλ. μεταξύ άλλων «Μία επιστολή», *Νέα Εφημερίς*, 10-9-1914, και «Δεν ντρέπονται», *Νέα Εφημερίς*, 11-10-1914.

27. IMK, Αρχείο Γ. Μισσοτάκη, φάκ. 20β, έγγρ. 74. Για τη συμμετοχή των μουσουλμάνων στις εκλογές του 1915 βλ. και εφημ. *Κρητική Εστία*, 6-6-1915, όπου υπάρχει εκτενής αναφορά στην προσπάθεια προσέλκυσης μουσουλμανικών ψήφων από το αντίπαλο προς τον Ε. Βενιζέλο ψηφοδέλτιο στο νομό Ηρακλείου.

28. *Νέα Εφημερίς*, 6-6-1920.

29. *Στο ίδιο*, 30-6-1917.

30. *Στο ίδιο*, 29-9-1922. Επίσης, εφημ. *Κρητική Επιθεώρησης* (Ρεθύμνου), 8-10-1922.

31. Βλ. μεταξύ άλλων *Νέα Εφημερίς*, 6-6-1920, 1-8-1923 και 7-8-1923, καθώς και *Βήμα Ρεθύμνης*, 12-11-1922.

32. Βλ. ενδεικτικά το άρθρο «Φεύγουν κι αυτοί», *Νέα Εφημερίς*, 26-12-1923, όπου με αφορμή την αναχώρηση των μουσουλμάνων στο πλαίσιο της αναγκαστικής ανταλλαγής των πληθυσμών γράφεται: «Και τα θύματα, τα συντρίμια, τα ερείπια; Τούρκοι και Χριστιανοί. Περυσίνοι πρόσφυγες τούτοι στον τόπο μας, φετεινοί οι Τούρκοι στο δικό τους. Δυστυχημένοι!».

33. Οι μουσουλμάνοι της Κρήτης ανέρχονταν σε 33.496 το 1900, σε 27.852 το 1911 και σε 22.999 το 1920. Η ελάττωση του μουσουλμανικού πληθυσμού της Κρήτης έγινε με πολύ βραδύτερους ρυθμούς από το 1900 έως το 1920 σε σχέση με την αμέσως προηγούμενη περίοδο, τα τελευταία δηλαδή χρόνια του 19ου αι.: 16,8% από το 1900 έως το 1911 και 17,4% από το 1911 έως το 1920.

34. Ο Άγγλος Α. Bickford-Smith, ο οποίος επισκέφθηκε την Κρήτη στα τέλη του 19ου αι., αναφερόμενος στη δύσκολη θέση του μουσουλμάνου κατοίκου του νησιού γράφει: «He will not go to Asia Minor, for he is a true Cretan» (Α. Bickford-Smith, *Cretan sketches*, Λονδίνο 1898, σ. 101).

35. *Νέα Εφημερίς*, 27-11-1923.

36. «Η αποδημία των Μουσουλμάνων», *ό.π.*, 25-8-1923. Βλ. και *Δημοκρατία* (Ρεθύμνου), 20-2-1924.

37. Με νεότερη διαταγή της στα τέλη του 1923 η Μεικτή Επιτροπή Ανταλλαγής απαγόρευσε «απολύτως εις τους Μουσουλμάνους τους υποκειμένους εις ανταλλαγήν να ταξιδεύωσι διά Τουρκίαν δι' ατμοπλοίων άλλων πλην εκείνων τα οποία αποστέλλει προς τον σκοπόν τούτον η επιτροπή, έστω και αν είναι εφωδιασμένοι διά διαβατηρίων παρά ταύτης εκδεδομένων» (*Νέα Εφημερίς*, 22-12-1923).

38. *Ίδη*, 7-4-1923.

39. Τον Ιανουάριο του 1923 συνελήφθησαν «30 Μουσουλμάνοι φυγόστρατοι» στο ιστιοφόρο «Κάμερ» (*Στο ίδιο*, 12-1-1923). Το Μάρτιο του ίδιου έτους συνελήφθησαν στην παραλία του Καρτερό οι 37 από τους «υπερπεντήκοντα» μουσουλμάνους που αποπειράθηκαν «να αναχωρήσουν μετά των οικογενειών των δι' ιστιοφόρου εις Μ. Ασίαν» (*Στο ίδιο*, 11-3-1923). Τον Ιούλιο του

ίδιου έτους «ο Αλή Μπαμπουνάκης [...] εφονεύθη [...] μετ' άλλων αποπειραθέντων να δραπετεύσουν εντεύθεν Οθωμανών διά πλοιαρίου» (ΒΔΒΗ, ΑΔΗΚ, φάκ. 52, έγγρ. 458, Ηράκλειο 16-7-1923).

40. *Νέα Εφημερίς*, 11-2-1923.

41. *Στο ίδιο*, 1-8-1923 και 7-8-1923. Για τη διαδικασία της αναχώρησης βλ. *Δημοκρατία* (Ρεθύμνου), 3-1-1924.

42. Οι 32 τελευταίοι μουσουλμάνοι αναχώρησαν το τελευταίο δεκαήμερο του Αυγούστου από το Ηράκλειο με το ατμόπλοιο «Αντιγόνη» (*Ίδη*, 20-8-1924).

43. *Στο ίδιο*, 13-6-1924. Για τον ίδιο λόγο το Μάιο του 1924 η υποεπιτροπή ανταλλαγής στα Χανιά προσπάθησε να προωθήσει τους τελευταίους μουσουλμάνους της πόλης στο Ρέθυμνο, αφού δεν θα κατέπλεε άλλο πλοίο στα Χανιά για να τους πάρει (*Νέα Εφημερίς*, 13-5-1924).

44. Αυτά ήταν τα «Giresun» («Κερασούς»), «Turkiye» («Τουρκία»), «Umid» («Ελπίς»), «Riga», «Stambul» («Κωνσταντινούπολη»), «Ankara» («Άγκυρα»), «Σουάχ», «Τεχβικιέ», «Σαγγάριος», «Αντιγόνη» κ.ά. Για τους μουσουλμάνους των Χανίων και του Ρεθύμνου διαθέτουμε πίνακα με την ημερομηνία αναχώρησης, το όνομα του πλοίου και το λιμάνι προορισμού από το Νοέμβριο του 1923 έως τον Απρίλιο του 1924 (ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αρχείο Πάλλη, φάκ. Β', έγγρ. 52).

45. ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αρχείο Πάλλη, φάκ. Β', έγγρ. 55, 56 και 71. Βλ. και Φουρναράκης, 1929: 45.

46. Οι περισσότεροι «ιταλοποιηθέντες» είχαν αποκτήσει την ιταλική υπηκοότητα κατά τη διάρκεια του Α' Παγκόσμιου πολέμου με αφορμή τη διεξαγωγή εμπορίου στην Τριπολίτιδα (*Παρατηρητής*, 12-1-1928).

47. Βλ. π.χ. το συλλαλητήριο «προσφύγων και λαού Ρεθύμνου» στις 5-4-1925 ως αντίδραση στην αναγνώριση ως Ιταλού υπηκόου του Βαβή Αλή Σελιανάκη, που διέθετε μεγάλη περιουσία στο Ρέθυμνο και τη Θεσσαλονίκη (*Κρητική Επιθεώρησης* [Ρεθύμνου], 12-4-1925).

48. Από τους 197 μόλις οι 18 ήταν τουρκόφωνοι. Συνολικά 642 άτομα μιλούν την τουρκική γλώσσα στην Κρήτη από τους οποίους οι 621 ήταν χριστιανοί πρόσφυγες (Γενική Στατιστική Υπηρεσία

της Ελλάδος, Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, τ. 4 [Τόπος γεννήσεως-θρησκεία και γλώσσα-υπηκοότης], Αθήνα 1935).

49. Το 1920 724 Τούρκοι υπήκοοι απογράφονται στο δήμο Ηρακλείου, 512 στο δήμο Χανίων και 49 στο δήμο Ρεθύμνου. Το 1928 αντίστοιχα 340 απογράφονται στο δήμο Ηρακλείου, 140 στο δήμο Χανίων και 36 στο δήμο Ρεθύμνου.